

KOVÁCSY TIBOR

Az utasításos gazdaságról

A kelet-közép-európai államokban – így Magyarországon – 1945 után bekövetkezett változások, s ezek között a gazdasági rendszer átalakulási folyamatai, különböztek a történelem addigi fordulatairól. Az 1949–50-re kialakult rendszer egésze, a radikálisan felszámolt korábbi intézmények helyébe lépő újak többségükben nem a társadalmi-gazdasági folyamatok organikus következményeként álltak össze, hanem egy ezektől függetlenül *tételezett*, anticipált társadalmi-gazdasági működési módnak megfelelően.

A változások közül egyesek, melyek korábban (1945–47-ben) zajlottak le, a társadalmi folyamatok önmozgása útjában álló korlátok félresöpéréseként, különféle igények, törekvések, érdekek összeütközésének eredményeként is felfoghatók. A földosztás parasztok milliói érdekeinek felelt meg. Megkezdődött a közigazgatás, az oktatás és sorban valamennyi intézmény átalakítása. Mindaddig gúzsba kötött rétegek lehetőségeinek útjában álló korlátok, művelődési, kulturális monopóliumok omlottak össze.

Más változások viszont már nem kapcsolódtak közvetlenül a konkrét körülményekhez, az aktuálisan ható társadalmi erők működéséhez. Ezek részben egy elvont jövőképből és az ehhez kapcsolódó ideológiából, részben pedig az ezeket legitimációs alapul felhasználó hatalmi törekvésekből vezethetők le.¹ A kialakult rendszer és az ideológia közti szembetűnő eltérések egyébként épp ebből a kettőségből, a hatalmi törekvések meghatározó jelentőségéből következnek.² Ilyen meghatározottságok közepette ment végbe a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása, az egyre drasztikusabb államosítások sorozata, a hatalmi-politikai szerkezetnek, az érdekek érvényesítési mechanizmusának a gyökeres átformálódása. Természetesen e változások lefolyását az objektív társadalmi-gazdasági adottságok befolyásolták, konkrét esetekben egyenesen könnyítették, serkentették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a két dolog között szorosabb elméleti összefüggést, oksági kapcsolatot lehetne megállapítani. Az adottságok nem váltották ki, csak lehetővé tették ezeket a változásokat.

¹ Ez a jövőkép, a felépülő szocialista, majd kommunista rendszer nem más, mint „a politikai cselekvés céljaként tételezhető helyes társadalom”, amely Szabó Miklós meghatározása szerint „a modern értelemben vett ideológia központi gondolata”. Szabó M.: Programideológiák és állapotideológiák. Világosság, 1978/2. 73.

² A hatalom megszerzése érdekében tett gyakorlati lépések során kialakult helyzet szükségképpen inkább megfelelt bizonyos partikuláris érdekeknek, mint az előzetesen kialakított elveknek. Ezért az ideológiát állandóan finomítani kellett, bizonyítva, hogy az éppen létrejött állapot a „helyes társadalom” felé vezető út egyik állomása.

Az új rendszerrel kapcsolatos elképzelések tehát – hasonlóan az új intézményekhez – nem a konkrét hazai történelmi összefüggésekből nőttek ki. Egy ezektől függetlenül létrejött elméletből, a marxizmusból, pontosabban az ebből a nemzetközi munkásmozgalmak története során kifejlődött és a szovjet történelem negyedszázada folyamán tovább módosult marxista-leninista ideológiából eredtek. (Természetesen ezt az állítást megszorításokkal lehet csak érvényesnek tekinteni. Az államosítások gondolata például a szociáldemokrata eszmerendszernek is eleme volt.) A célkitűzéseknek, törekvéseknek ez a rendszere – mint bármikor a történelem során bármilyen ideológiai rendszer – emberek empirikusan körülhatárolható csoportjához kötődött.³ E csoport szociológiai jellemzése még megoldásra váró kutatási probléma. Kisebb részben a második világháború után Moszkvából hazatért kommunista funkcionáriusok alkották. A többség pedig az újonnan kialakult szélesebb vezető réteg tagjaiból állt, akik – zömmel nagyívű mobilitási pályát befutva – az említett kisebbséggel szemben egyre inkább lekötelezetté és kiszolgáltatottá váltak.

A történelmi körülmények lehetővé tették, hogy ez a csoport olyan hatalmi helyzetbe kerüljön, melyben elképzelései megvalósítását semmiféle eltérő irányú elképzelés nem korlátozta. Törekvéseinek offenzív természete magából az ideológiából, ennek sajátosságaiból is következett. Hatalmának megszilárdulásával párhuzamosan saját érdekei szintén egyre pontosabban körvonalazódtak, elképzelései hatalma kiszélesítésére és stabilizálására irányuló törekvésein szűrődtek át. A társadalom átalakítását célzó konkrét intézkedések így egyúttal a hatalmi harc taktikai lépései is voltak. A változásokat, konkrét lefolyásukat nem tömeges törekvések sodrása formálta tehát, hanem jelentős részben egy olyan tudatosság, mely emberek lényegesen szűkebb körének érdekeivel esett egybe, mint amekkoráról ezt önmagával kapcsolatban állította. Ez a tudatosság felismerte a különböző rétegek igényeit, törekvéseit, ezeket azonban saját eszközöként használta fel, kívülről „kezelte”, nem pedig összegezte és „elméleti szintre emelve” képviselte.

Ilyen általános összefüggéseken belül, ezektől meghatározottan jött létre az a gazdasági rendszer, melynek megjelölésére alkalmasnak látom az „utasításokkal irányított gazdaság” – röviden: utasításos gazdaság – kifejezést. A gazdasági folyamatok tudatos befolyásolásának törekvése sokkal régebben született ugyan, napjainkban pedig valamilyen formában a világ minden gazdaságában megfigyelhető, mégis kétségtelen, hogy itt egy sajátos és minőségileg új történelmi képletről van szó. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy az utasításos gazdasági rendszer ne használt volna föl a háború idejéből és még korábbról örökölt eljárás módokat, szervezeti formákat – az irányítás személyi állományáról nem is beszélve.⁴ A központi irányítási törekvések mindeddig a meglévő és működő gazdasági automatizmusok hatásait igyekeztek különféle érdekeknek, törekvéseknek megfelelően korrigálni, vagy – mint a hadigazdaságok esetében – a gazdaság kisebb-nagyobb

³ „... ideológiának csupán azokat az elméleteket tekintjük, melyek – noha partikuláris: osztály, réteg, csoportérdekeket fejeznek ki és igazolnak – ez érdekeket nem partikuláris csoportérdekvoltukban igyekeznek igazolni, hanem össztársadalmi szervező elvként jelenítik meg.” Szabó M. i. m. 74.

⁴ Az utasításos gazdaság és az előző gazdasági rendszerek közötti technikai értelemben vett kontinuitás és történelmi értelemben – azokat a társadalmi, uralmi, ideológiai kereteket illetően, melyekbe a gazdaság ágyazódik – vett diszkontinuitás elkülönítésével kapcsolatos módszertani problémákra utal Lengyel György: „Irányított gazdaság és tervezettség” című kézirata (Budapest, 1980.)

szegmentumát ideiglenesen egy meghatározott cél szolgálatába állítani. Itt viszont a cél maguknak ezeknek az automatizmusoknak, a piaci viszonyoknak a kiküszöbölése, a központi akaratot megvalósító új intézmények és ezeken keresztül új működési mechanizmusok kiépítése volt.

Az utasításos gazdaság kialakulásának leírásához az eddigiekből következően nem elegendő az intézményi elemzés, vagyis az anyagi javak termelése, elosztása tartalmi vonatkozásainak – a „mit”-nek, a „mennyit”-nek, a „miből”-nek – az intézményi keretekkel – a „hogyan”-nal – összefüggésben történő vizsgálata. Szemügyre kell venni a mindezekre irányuló központi akarat konkrét megnyilvánulásait, ezek hatásait is.

Ugyanakkor viszont ez nem jelenti azt, hogy az utasításokkal irányított gazdaság működésének elemzésekor jogos volna a törekvéseknek valamiféle kitüntetett szerepet tulajdonítani. A központi akarat ugyanis a gazdaság működési mechanizmusaiából a korábban kialakult automatizmusokat valójában nem küszöböli ki, csak korlátok közé szorítja, „eltereli” hatásait.⁵ Ezek az automatizmusok, objektívalódott működési szabályok a gazdaság minden egyes szereplőjének a történelem által formált sajátos törekvéseiben, viselkedési módjában élnek tovább csakúgy, mint a gazdaság tárgyi, technikai feltételeiben és mindezekkel összefüggésben a munkamegosztás konkrét módjában. Mindezek az idők folyamán természetesen változnak, akaratlagosan is változtathatók, a végeredmény azonban a kívülről érkező törekvésekkel sohasem eshet egybe. De maguk a szándékok, az új intézmények is új szabályszerűségeket alakítanak ki, változásaik, hatásaik öntörvényű, részleteiben és eredményeiben kiszámíthatatlan gazdasági működést hoznak létre. Az utasításos gazdaság működésének elemzésében az elvi, ideológiai szintű törekvéseknek tehát csak annyiban lehet szerepük, amennyiben ezeket össze kívánjuk hasonlítani a tényekkel. De ugyanez elmondható azokról a törekvésekről is, melyek a gazdasági élet területére szintén kivetülő hatalmi harcokban közvetlenül, a partikuláris érdekek nyers, bár nem feltétlenül nyíltan megfogalmazott kifejeződéseként jelentkeznek. A gazdaság működésének elemzésekor csak a – ténylegesen vagy deklaráltan a törekvésekből levezetett – konkrét intézkedéseket vizsgálhatjuk, ezek belső racionalitását, a tényleges szerepüket egy-egy konkrét gazdasági jelenség létrejöttében.

Maguk az intézkedések a korábban mondottakból következően politikai meghatározottságúak. Lehetséges ugyan, hogy meghozataluk összefüggött a szocializmus elvi eszményének megvalósítására irányuló szándékkal, ez azonban nem sokat árul el a konkrét körülményekkel, jelentőségükkel kapcsolatban. Ugyanakkor empirikusan igazolható, hogy a konkrét intézkedések az ilyen szándékoknak többnyire nem feleltek meg, logikai úton pedig belátható, hogy nem is felelhetek volna meg – függetlenül a konkrét körülményektől. Ebből egy további módszertani szempont adódik. Nevezetesen az, hogy az utasításokkal irányított gazdaságnak önmagában egyáltalában nincs története. Működésében semmi sem magyarázható meg úgy, hogy az adott jelenséget ne vizsgálánk meg politikai mozgások, végső soron tehát érdekek egymás közötti viszonya és e viszonyok alakulása leképeződéseként is.⁶

⁵ A gazdaság működési mechanizmusainak tekintem egyfelől az automatizmusokat, a folyamatok objektív szabályszerűségeit, másfelől pedig azokat a szabályszerűségeket, melyek a gazdasággal kapcsolatos törekvésekből vezethetők le, mint ezek szándékolt vagy akaratlan következményei.

⁶ Egyet kell értenünk a politológussal, aki ezt a szempontot általánosabban is megfogalmazza: „Nem követhetjük azt a – különösen a társadalomfilozófiában meghonosodott – elemzést, amely

Az utasításos gazdaság rendszerének a kiépülése Magyarországon tulajdonképpen már 1945–46-ban megkezdődött, amikor a Kommunista Párt részese lett a hatalomnak. Ez nem azt jelenti, hogy már ekkor hiányzott minden más reális alternatíva, azt sem, hogy az akkori elképzelésekben már mindaz jelen volt, ami a gazdaságban később tényé vált, és azt sem, hogy a majdani fejleményeket előre lehetett volna látni. Visszatekintve azonban be lehet látni, hogy a háború befejeződése utáni legelső időkben is bekövetkeztek olyan események, melyek egyértelműen illeszkednek a későbbi folyamatok láncolatába.

A kiépülési folyamat 1948-tól lényegében zavartalanul – ellentétes irányú szervezett törekvésektől mentes politikai közegben – haladhatott előre. Az első ötéves terv kezdetére a rendszer önreprodukciós mechanizmusaival együtt kialakult, 1953-ig pedig változatlanul, zavaró külső hatásoktól mentesen, saját törvényei szerint működött. A későbbiekben jellemzői módosultak, egyesek közülük eltűntek, mások súlyarányai eltolódtak. Ennek oka nem egyszerűen az volt, hogy a rendszer belső összefüggései rendszeren belüli feszültségeket, ellentmondásokat termeltek ki. Azonos súlya volt a rendszernek környezeti feltételeivel – az anyagi-gazdasági adottságokkal, a társadalom szükségleteivel – történő szembekerülésének, súrlódásainak, melyek már-már létben fenyegették. A fennmaradáshoz tehát a rendszert felül kellett bírálni és át kellett alakítani. Ehhez ismét csak megfelelő politikai feltételekre is szükség volt. A kisebb-nagyobb hullámzásokkal zajló el- és visszaváltozások során azután fokozatosan kialakult egy új rendszer, mely az eredetitől lényegesen különbözik ugyan, mégis magán viseli annak számos ismertetőjevét. Végül is nyitott kérdés, hogy az utasításos gazdaság korszakát egyértelműen lezártnak tekinthetjük-e, s ha igen, mikortól és milyen kritériumok alapján beszélhetünk minőségileg új rendszerről.

A következőkben éppen csak fölillantom az 1949–53 között működő, „klasszikusnak” tekinthető utasításos gazdaság néhány, véleményem szerint lényeges sajátosságát, jellemző összefüggését. Ezzel néhány apró adalékot tudok talán szolgáltatni ennek a gazdaságtípusnak egy valamikor majd kialakuló leíró modelljéhez. Megjegyzéseim módszertani szerepe annyi lehet, hogy az empirikus elemzéshez kiinduló szempontokat adhatnak, de azt semmiképpen sem helyettesíthetik, hiszen a rendszer konkrét történetét nem hordozzák magukban.

Túl azon, ami egyes rész-elemek kiemeléséből automatikusan és önmagában következik, igyekszem a külső értékelési szempontok alkalmazását elkerülni. Az értékelésnek amúgy is a rendszer működésével járó konkrét társadalmi következmények leírásához kell kapcsolódnia, ahol viszont elkerülhetetlen. E következmények – és így a róluk való tudás is – végső soron a különféle érdekeknek és törekvéseknek különféleképpen felelnek meg, s így nem feltétlenül egyféle, viszont mindenképpen *valamilyen állásfoglalást* indukálnak, legyen szó akár a parasztság felbomlásának a kollektivizáció következtében megrekedő,

metafizikusan elszakítja egymástól a politikai, a gazdasági, a kulturális stb. viszonyokat, s ezzel mintegy *depolitizálja* a tisztán politikai viszonyok kivételével az összes egyéb társadalmi viszonyt. Holott nyilvánvaló, hogy a termelési viszonyok rendszerének mozzanataként meglévő tulajdoni, elosztási, munkamegosztási viszonyok a leginkább politikai mozzanatú társadalmi viszonyok. (. . .) Ahogyan Marx a Tökében több helyen hangsúlyozza, a politika nem egyszerűen a gazdaságra kívülről hat, hanem a politika a *gazdaságban* van, gazdaságként hat.” *Bihari Mihály*: Elméleti és metodológiai előfeltevések a politikai magatartás elemzéséhez. Szociológia, 1980/2. 209.

majd sajátos utakon újra kibontakozó folyamatáról, akár – egészen más jellegű példát említve – a mai gazdaság legkülönbébb működési jellegzetességeiről, melyek egyebek között a gazdasági szerkezet 1945 utáni változásából fakadnak.

Az utasításokkal irányított gazdaság létrejöttének alapvető feltétele a termelési tényezők fölötti rendelkezés magánjellegének megszűnése. Pontosabban és kevésbé élesen fogalmazva: ahogy zsugorodnak a magánrendelkezés lehetőségei, úgy lesz a gazdaság központi irányítása egyre szélesebb körű, és úgy válik egyre inkább lehetségessé, hogy az irányítás által megfogalmazott célkitűzések meg is valósuljanak. Fokozati kérdésről lévén szó, nem volna helyes az utasításos gazdaság megszületését pusztán a termelési eszközök állami kisajátításával azonosítani vagy összekapcsolni. A rendszer lépésről lépésre alakult, de lényegében már 1945 végétől – 1946 elejétől, a formálisan koalíciós alapon működő, gyakorlatilag kommunista irányítás alatt álló Gazdasági Főtanács tevékenységének megindulásától nyomon követhetők a négy évvel későbbi állapotok irányába mutató tendenciák. A tőkés vállalatok tevékenységét korlátozó intézkedések – márpedig a Gazdasági Főtanács működésének lényegét ezek alkották – mind a termelési eszközök fölötti magánrendelkezést korlátozták.⁷ A több lépcsőben végrehajtott államosítások tulajdonképpen nem jelentettek döntő fordulatot a gazdasági élet működési mechanizmusai tekintetében, végső soron csak egyértelművé tették, formailag „legalizálták” a már kialakult helyzetet. Mégis határkönek tekinthetők annyiban, amennyiben a kortársak számára világossá tették a fejlődés irányának körvonalait, és kíméletlenül megmutatták az alternatív lehetőségekkel kapcsolatos elképzelések illúzióvoltát. A gazdaságra nézve abban jelentettek változást, hogy kiküszöbölték a központi irányítás törekvéseinek megvalósítását körülményessé tevő szervezeti akadályokat. Ugyanakkor leképezték és megszilárdították a gazdasági szférában is az átalakult és mind világosabban látható hatalmi, uralmi viszonyokat.

A tulajdonformák megváltozásának jelentőségét a gazdasági rendszer átalakulásában következőképpen nem szabad túlbecsülnünk. Ennek szerepe ugyanis csak akkor meghatározó, ha a tulajdonviszonyok egyértelműen leképezik a tényleges rendelkezési viszonyokat. Óvatosan kell bánni az afféle megfogalmazásokkal is, melyek az 1945 utáni államosításokat a termelési eszközök köztulajdonba, ill. társadalmi tulajdonba kerüléseként jelölik meg. Az államosítás ugyanis meghatározott szervezetek, tehát emberek konkrétan körülírható zárt csoportjának kezébe adja a rendelkezés jogát, a társadalmi tulajdon fogalma viszont az ilyen rendelkezési monopóliumot kizárja. Nyilvánvaló, hogy a két dolog az irányítás egész intézményrendszerének működésére nézve merőben eltérő következményekkel jár. Ahhoz, hogy eldönthessük, beszélhetünk-e az adott esetben a szó tartalmi értelmében társadalmi tulajdonról, meg kell állapítani, hogy az említett, rendelkezési jogokkal felruházott szervezetek működésében milyen szabályszerűségek és mennyiben biztosítják, hogy tevékenységükben a társadalom minél több csoportjának érdekei tükröződjenek.⁸

⁷ Vö. *Berend T. Iván: Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948.* KJK Budapest, 1962. 229 és köv.

⁸ „... a termelési eszközök társadalmi tulajdonának két kritériumot kell teljesítenie: (1) a termelési eszközöket a társadalom érdekeinek megfelelően kell fölhasználni és (2) a társadalomnak effektíve rendelkeznie kell az általa birtokolt termelési eszközökkel. (. . .) A második tényező a döntő:

A központi irányítás specializált, bizonyos szabályoknak megfelelően zajló, jól vagy rosszul ellátható tevékenység — függetlenül a gazdaság működésében betöltött szerepétől, súlyától. Mint ilyen, a gazdasági és a gazdaságra irányuló tevékenységek között sajátos hierarchikus pozíciót tölt be. Így az e tevékenységet ellátó apparátus tagjainak sajátos érdekei az adott társadalomban fellépő érdekek erőviszonyainak megfelelően egy meghatározott hatalmi pozícióból érvényesülnek. Az utasításokkal irányított gazdaság sajátosága e tekintetben az, hogy az irányítás — s így a gazdaság — politikai meghatározottsága következtében a gazdasági hatalom *egybeesik* a politikai hatalommal, az irányító apparátus tehát egy egynemű hatalmi hierarchia csúcsán foglal helyet.

A másik termelési tényező, a munka fölötti magánrendelkezés megszüntetése, egyfelől a munkavállalás feltételeivel kapcsolatos kétoldalú alku lehetőségének visszazorításában, majd teljes kizárásában, másfelől a központi szándékoktól független munkaerőpiac kiküszöbölésének törekvésében állt. Az előbbi a politikai hatalomért folytatott harc egyes lépéseivel esett egybe, ezek következményeiben — az üzemi bizottságok szerepének visszazorulásában, majd eltűnésükben, a szakszervezetek jellegének, funkciójának átférfordulásában, a munkáspártok különállásának megszűnéseben — jelentkezett. A munkások — szélesebben a gazdaság egész végrehajtó szintje — számára nem volt lehetőség teljesítményük értékesítése feltételeinek meghatározására. Az újabb és újabb kollektív szerződések egyre szűkítették a munkavállalók jogait, sőt olykor a háború előtt nehéz küzdelmek árán megszerzett jogukat is csorbították. Arra viszont sohasem talált a rendszer megfelelő, folyamatosan működő eszközöket, hogy megakadályozza a teljesítmények mennyiségi és minőségi visszatartását. Ennyiben tehát a munka fölötti magánrendelkezés, ha korlátok között is, de fennmaradt. Ilyen körülmények között, figyelembe véve az anyagi érdekelttség igencsak korlátozott érvényesülését is, a munkavégzés intenzitására, minőségi mutatóira vonatkozó központi elképzelések megvalósításához egyedi politikai eszközökre: kampányokra, mozgalmakra, másfelől politikai felelősségre vonásra, fenyegetésekre volt szükség. Nem véletlen, hogy a különböző tervmutatók közül éppen azokat sikerült a legkevésbé teljesíteni, amelyek — mint a minőség, a munka termelékenységé, az önköltség — a leginkább függenek a tervek végrehajtóinak viselkedésétől, azonosulási szándékától.

A munkaerőpiac kiküszöbölésének törekvése a munkaerőmozgások központi szabályozásában nyilvánult meg, aminek természetesen előfeltétele volt az előbb említett körülmények kialakulása, a nyitott kimenetelű érdekütközések lehetőségének kizáródása. A munkaerőmozgások irányítására létesült intézmény a Munkaerőtartalékok Hivatala, nemcsak a munkaerő allokációját bonyolította le, hanem kialakította a munkaerő-ellenőrzés rendszerét, a munkakönyv bevezetésén alapuló központi nyilvántartást, és irányította a szakképzést is. A cél egy jól mozgatható, fegyelmezett és engedelmes munkahadsereg kialakítása volt.⁹ A szisztéma alapjául a férfiak általános munkakötelezettsége szolgált.

vajon effektive rendelkezik-e a társadalom mint tulajdonos termelőeszközeivel? (...) Ennélfogva véleményünk szerint a termelőeszközök társadalmisításának alapvető követelménye a demokratizmus követelménye.” *W. Brus: Socialist ownership and political systems.* Routledge and Kegan Paul, London and Boston, 1975. 27. és 30. o.

⁹A Hivatal 1950-ben alakult, és 1956 őszéig működött. Azt a törekvést, hogy ne munkavállalókat, hanem a munka frontján küzdő katonákat lássanak a dolgozóknban, leginkább az ipari tanulókat sújtó formasságok, a katonás fegyelem, a fekete posztóból készült ormótlan egyenruha illusztrálják.

Direkt kényszerítő intézkedésekre többnyire nem volt szükség, mivel az ekkor még gyakorlatilag kimeríthetetlen munkaerőtartalékokat agitációval, az átlagnál kedvezőbb feltételek ígéréssel a kívánt irányba lehetett terelni. Maga a munkaerőpiac sosem szűnt meg teljesen, hiszen a munkavállalók többsége előtt mindig állottak elhelyezkedési alternatívák, a gazdaság számos területén párhuzamosan jelentkező munkaerőhiány pedig meggátolta a spontán munkaerőmozgások kiküszöbölését célzó adminisztratív rendszabályok érvényesülését.¹⁰

A föld fölötti állami rendelkezés csak részben testesült meg a forma szerinti állami tulajdonba vételben, állami gazdaságok alakításában. A rendelkezést itt a mezőgazdasági munkák elvégzésével és a termékek felhasználásával kapcsolatos döntések lehetősége jelenti. Így a földdel az állam alapjában a parasztságra gyakorolt politikai presszió keresztül rendelkezett. Ennek talaján hajtották azután végre azokat az egyszerre gazdasági és politikai intézkedéseket, melyek valamilyen módon ezt a rendelkezést jelenítették meg: a kulákká nyilvánítottak sanyargatását, a beszolgáltatási előirányzatok könyörtelen behajtását, különböző felajánlások kikényszerítését, az erőgépeket monopolizáló állami gépállomások megalakítását, végül pedig a kollektivizációt.

Természetesen az utasításokkal irányított gazdaság kialakításához az önmagában még nem elegendő, ha a termelés központi irányításának megteremtődtek a rendelkezéssel feltételei. Szükség van a forgalmi szféra kézbevitelére is. Ez ugyancsak az államosításokkal nyert befejezést, előbb a pénzügyeknek az iparvállalatok kisajátítását is megelőző központi kézbevitelével, átszervezésével és specializálásával, ami egyszersmind jelentős lépés volt a termelési eszközökkel kapcsolatos rendelkezési viszonyok átalakításában is. A kereskedelem államosítása az iparéval párhuzamosan történt meg, amit a kereskedelmi szervezet átalakítása, a központi allokációs elképzelések megvalósítására való alkalmasság tétele követett.

Az utasításokkal irányított gazdaságban a gazdasági folyamatok befolyásolásának alapvető eszközei – innen az elnevezés is – a közvetlen utasítások. Az ezek megvalósításához szükséges anyagi eszközöket természetesen ugyancsak az utasításokat adó irányító központ osztja el. Így a központi irányítás második eszközcsoportja az elosztás. Ez utóbbi tevékenység is végeredményben utasításokban jelenik meg, önálló irányítási eszközként történő kezelését az indolkozza, hogy míg a közvetlen utasítások a gazdasági tevékenységek *mikéntjét* írják elő, az elosztás a tevékenységek *anyagi feltételeit* szabja meg. A két dolog különválasztásának tehát elsősorban analitikus jelentősége van.

Az irányítás e két eszközcsoportját figyelembe véve tehát első közelítésben a gazdaság működése egyszerűen parancsok kiadásaként és végrehajtásaként ragadható meg. Ezt a képet módosítja azonban az a tény, hogy az általános célkitűzések az utasítások megszületésének csak egyik elemét jelentik. Másik oldalról a konkrét körülmények mint korlátozó feltételek jelentkeznek, ezekről pedig az irányítás felső szintje éppen az alulról érkező információk alapján szerez tudomást. Ezek az információk pedig óhatatlanul magukba foglalják az alsó szintek sajátos érdekeit is. Sőt, úgy is fogalmazhatunk, hogy az

¹⁰ A szénbányászatban például 1950 és 1955 között az évi munkaerőforgalom az állományi létszám 60–70 százaléka körül mozgott. Ebben persze nyilván szerepük volt a rossz munkakörülményeknek is. Vö. A munka termelékenysége a magyar iparban 1949–1957. KSH Bp. 1958. 60.

alsó szintek érdekeiket bizonyos fokig éppen az általuk továbbított információk manipulálásával érvényesíthetik.

A konkrét utasításokban és az elosztás mikéntjében ezeknek az információknak a korlátozó szerepe valamilyen súllyal mindenképpen megjelenik. Így a központi irányítás, ha közvetetten és távolról sem döntő mértékben, mégis függvénye a végrehajtó szint érdekeinek. Ez a tény tükröződik a tervek korrekcióiban – általában nem a tervcélok csökkentésében, hanem a felhasználható eszközök, termelési tényezők mennyiségének növelésében – és a „tervaku” során.¹¹ Az adott egynemű hatalmi hierarchiában ezek az „alulról érkező” törekvések nem közvetlenül hatnak. Érvényesülésük általában úgy történik, hogy a végrehajtó szint képes az irányítást meggyőzni arról, hogy egy-egy konkrét utasítás megvalósíthatatlan, ami viszont nemcsak a tények súlyán, hanem azon is múlik, hogy az érvelést milyen politikai pozíció, hatalmi súly nyomatékositja. Az érdekek ütközése tehát – már amennyiben ilyesmire az adott rendszerben egyáltalán beszélni lehet – végeredményben az irányító apparátuson belül zajlik. Azt, hogy a végrehajtó szint egy-egy egységének adottságai és érdekei mennyiben határozzák meg az utasítások konkrét tartalmát, végső soron az a hely dönti el, amit az illető egység személyes közvetítésén keresztül a politikai hatalmon belül elfoglal. Az utasításos gazdaság viszonyai között ezek a mechanizmusok inkább csak esetenként, kivételes engedmények kivívásával kapcsolatban működtek. Rendszerre, szabályszerű működési móddá éppen napjainkra váltak.¹²

A végrehajtó szintek és az ezek munkájára ható körülmények természetesen messze nagyobb szerepet játszanak az utasítások megvalósulásában. Erről a kérdéstről most csak annyit, hogy utasítás és végrehajtás feszültsége szülte és táplálta a korszakra annyira jellemző centralizációs törekvéseket. Ez a feszültség, pontosabban megszüntetésének szándéka hozta létre az idők folyamán a képtelenségig burjánzó ellenőrzési rendszert is. Az ellenőrzés a feladatok végrehajtásában való érdekeltséget volt hivatott pótolni, a feltétlen engedelmesség és a fenntartás nélküli azonosulás kikényszerítésének eszközeül szolgált. Gazdasági és politikai szempontok összemosódtak benne, és kiterjedt a gazdasági tevékenységen túl az ellenőrzöttek életének egyéb szféráira is. Ahogy az elosztás mint irányítási eszközcsoport a gazdasági tevékenységek tárgyi feltételeit biztosította, az ellenőrzés segítségével igyekeztek megteremteni az elképzelések végrehajtásának *személyi feltételeit*. Így az ellenőrzés maga is az irányítás egyik eszköze volt.

Voltak azután a gazdaság irányításának további eszközei is, ezek azonban nemcsak az utasításos gazdaságban lelhetők fel, sőt jelentőségük itt, épp az előbb említett eszközcsoportok megléte következtében, háttérbe szorul. Ezek az eszközök is a gazdasági folyamatok feltételeit teremtik meg, csak éppen nem anyagi értelemben. Ide sorolhatók a gazdasági folyamatok kereteit meghatározó normák, kezdve a különböző műszaki normá-

¹¹ A tervek menet közbeni megváltoztatása az ötvenes években semmivel sem volt szokatlabb, mint napjainkban. A változtatások következményeit nem vezették végig a terveken, így olykor súlyos hiányhelyzetek alakultak ki. A tervek orientáló szerepét kétségessé tette az, hogy a folytonos módosítások miatt kiadásuk rendszeresen késett. Hosszabb távú előrelátásról pedig – vállalati szinten – szó sem lehetett. (Vö. *Kornai J.: A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. KJK. Budapest, 1957. 124. és köv.)

¹² A gazdasági érdekeknek ezt a politikai csatornákon keresztüli érvényesítését, a „kijárást” rendszerét a mai viszonyok között Antal László elemezte különböző kézírataiban, előadásaiban.

kon, a gazdasági élet jogi szabályozásán keresztül egészen a társadalomban informálisan, szokásszerűen érvényesülő különböző követelményekig. Mindezek az utasításos gazdaságban is megfogalmazódnak, érvényesülésüket azonban korlátozza az, hogy az utasítások és elosztási aktusok a gazdasági folyamatokat ezeknél sokkal szorosabban és közvetlenebbül határozzák meg. Ugyancsak a gazdasági folyamatok nem-anyagi kereteit szabják meg, azokat közvetve szabályozzák az árak, adók, vámok stb. Az utasításokkal irányított gazdaságban a folyamatok közvetlen irányítottsága következtében ezek tevékenységorientáló szerepe is elhanyagolható.

Az ötvenes évek irányított gazdaságában érvényesülő központi célkitűzés a gazdasági szerkezet átalakítása volt, egyfelől az autarkia, másfelől a hadipotenciál növelése törekvésének jegyében. A célkitűzéseknek eleme volt a változás lehető legnagyobb sebessége is. Az utasításokkal totálisan irányított gazdaság az átalakulás feladatát megvalósította: Magyarország gazdasági struktúrája rövid idő alatt valóban gyökeresen megváltozott. (A deklarált célkitűzések természetesen mások – mások is – voltak, az eredmények, vagy akár maguk az intézkedések azonban az előbb említettekre utaltak.¹³) Annyi minden részletesebb elemzés nélkül leszögezhető, hogy ez a rendszer alkalmas olyan termelési célkitűzések megvalósítására, melyek teljesülését a gazdaság spontán működése nem garantálja, és e működés befolyásolása – tehát egy részlegesen érvényesülő, közvetett hatású eszközökkel dolgozó központi irányítás – is csak hosszabb időszakban teszi lehetővé. Természetesen ilyen irányú lehetőségei is korlátozottak: az autark törekvéseket például nem volt képes valóra váltani.¹⁴

A rendelkezésre álló termelési tényezők korlátozottsága miatt az irányítás az említett célkitűzést a gazdasági racionalitás érvényesítése mellett próbálta megvalósítani. Más szóval a gazdaságosság, egyszerűen fogalmazva a befektetés minimalizálása és a hozam maximalizálása elvét igyekezett követni. Ezen elv alapján a gazdasági folyamatokat csak eredményük, a termék értéke, vagyis a felhasználás felől lehet minősíteni. Ha az adott célkitűzéseket komolyan vesszük – márpedig az irányítás komolyan vette őket –, akkor minden, ezek irányába tett lépés értékes, a tevékenység tehát gazdaságos. Ha viszont a gazdaságosságot tesszük meg elsőrendű célkitűzésnek, és ennek kidolgozzuk valamiféle kritériumát, egy ponton túl az autarkia és a hadipotenciál növelése jegyében folyó gazdasági tevékenységek gazdaságtalannak bizonyulnak, tehát meg kell szünniük. A két szempont így végső soron összeegyeztethetetlen, és amikor az ötvenes évek gazdaságirányítása célkitűzései feltétlen megvalósítására törekedett, szükségképpen le kellett mondania a gazdaságosság célkitűzéséről, ezt legfeljebb egyes részfolyamatok szintjén érvényesíthette. Amikor tehát az utasításokkal irányított gazdaságban pazarlásról, alacsony haté-

¹³ Az első öt éves terv hivatalos célkitűzéseit ismerteti pl. *Berend T. I.: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindulásakor. 1948–1950. Bp., 1964. 11. és köv. o.*

¹⁴ Ezek a célkitűzések a Szovjetunióban akkoriban érvényesülő, de már a sztálini korszak kezdetén kialakult elképzeléseket másolták. Talán nem fölösleges megjegyezni, hogy ezek a Szovjetunióban sem tisztán vagy akár elsősorban gazdasági kihívásokra adott válaszok voltak. A húszas években, még a NEP-korszak vége felé is voltak közgazdászok, akik az ipar egyoldalú fejlesztését megvitatásra sem érdemes agyrémnnek tekintették, és képtelenségnek tartották, hogy az ipar fejlesztéséhez a mezőgazdaságtól vonjanak el eszközöket. Vö.: *Szarabjanov: Asznovnüje problemü NEPa. Moszkva–Leningrád. 1926. 161. és köv. o.*

konyságról stb. beszélünk, a rendszer összefüggéseitől idegen értékelési szempontokat alkalmazunk, és nem vesszük észre, hogy az így minősített jelenségek a rendszer szükségképpeni velejárói.

Minden gazdasági rendszer alapvető funkciója a társadalom szükségleteinek kielégítése. A javaknak a szükségletekhez viszonyított szűkössége miatt a konkrét gazdasági feltételek között előteremthető javak és a szükségletek közötti optimális megfelelést mennyiség, minőség és összetétel tekintetében a fogyasztás magánszférájában központilag nem lehet biztosítani. Ez az összhang csak akkor teremthető meg, ha a termelő közvetlenül érdekelt a szükségletek kielégítésében. Ha ez a közvetlen érdekelttség hiányzik, a rendszer nem lehet fogyasztás-orientált, hiszen a termelő akkor jár el racionálisan, ha a – szükségleteket még a legjobb akarat mellett is csak tökéletlenül leképező – központi célkitűzéseket követi, tevékenységét ezeknek rendeli alá. Az utasításos gazdaság tehát nem lehet fogyasztás-orientált, a rendszer ideológiájában szereplő jóléti célkitűzések megvalósulásának hiánya így ugyancsak törvényszerű.

De a fogyasztás-orientáltságot a fogyasztástól független termelési célkitűzések önmagukban is kizárják. Az erőforrások említett korlátozottsága miatt ugyanis a kétféle célkitűzés verseng egymással, hierarchikus viszony alakul ki közöttük – a fogyasztástól független termelési célok csak a fogyasztási célok rovására valósíthatók meg.¹⁵

Az utasításos gazdaságban a fogyasztási szükségletek nem tekinthetők tehát a gazdasági folyamatok „végső mozzgóinak”. Ugyanakkor nem vonhatók be az irányítás hatókörébe, és bár súlyuk a gazdasági folyamatok konkrét meghatározásában politikai eszközökkel korlátozható, az irányításnak autonómiája korlátaiként kell számolnia velük. A központi irányítás eszközeiről, az utasításokról és az elosztási aktusokról szólva már említettem, hogy ezek függetlenségét az a tény korlátozza, hogy a végrehajtásban megjelennek azok az érdekek, melyek a döntéseknél nincsenek jelen. Az utasításokkal irányított gazdaságnak természetesen megvannak a megfelelő eszközei visszaszorításukra, ezek azonban a társadalmi feszültségek növekedésével egyre kevésbé működőképesek. Az említett érdekek tehát amellet és annak következtében, hogy ily módon megbontják az intézkedések konzisztenciáját, maradéktalan érvényesülésüket is megakadályozzák. Végeredményben elmondható, hogy a gazdaság totális irányítása, másként fogalmazva a teleologikus tervezésen alapuló százszázalékos tervszerűség a kizárólagos politikai hatalom bázisán sem valósítható meg egy sokszínű szükségleteket, különféle érdekeket magában foglaló társadalomban. Nyilvános megfogalmazódásuk és érvényesülésük viszont alapul szolgálhat egy olyan gazdasági berendezkedéshez, melyben a folyamatok ezekkel a százféle hangot hallható törekvésekkel, érdekekkel, szükségletekkel csengenek össze.

¹⁵ Jól illusztrálja ezt a nemzeti jövedelem felhasználási arányainak alakulása 1949–53 között. Az 1949-es adatot 100-nak véve, 1953-ban a felhalmozás értéke 235,1, a lakossági fogyasztásé 109,6 volt. A fogyasztás/felhalmozás arány az 1949-es 8 : 2-ről 7 : 3 módosult 1953-ra. Vö.: Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. KSH Bp., 1957. 18. Ugyanezt jelzi a jóléti beruházások (egészségügy, lakás stb.) elmaradása Magyarország és a többi kelet-közép-európai ország lemaradása a többi európai államtól az infrastruktúra különböző területein ebben az időszakban konzerválódott, és az országok rangsorában máig se léptünk előre. Ld.: *Csernok–Ehrlich–Szilágyi: Infrastruktúra. Korok és országok.* Kossuth, Bp., 1975. és *Ehrlich–Szilágyi: Infrastruktúránk nemzetközi összehasonlításban.* Közgazdasági Szemle 1980/2.

T. Kovachi

Руководство экономией при помощи распоряжений

(Резюме)

Экономическую систему Венгрии, сформировавшуюся к концу 1940 — началу 1950-ых годов не может считаться органическим результатом ранних тенденций и условий. История образования новой экономической системы неотделима от современных политических стремлений за власть.

В сформировавшемся руководстве экономией при помощи распоряжений цель центральных стремлений заключалась в устранении действующих автоматизмов экономики, установлении новых учреждений и через их новых действующих механизмов. Этот процесс начался собственно говоря в 1945—1946 гг., а с 1948 г. он продвигался вперёд в политической среде, свободной от организованных стремлений противоположного направления.

Основным условием образования руководства экономией при помощи распоряжений оказалось прекращение распоряжения частного характера над производственными факторами. Прекращение частной собственности на средстве производства конечно не обозначало, что они перешли бы только «в общественную собственность». Прекращение эффективного представительства интересов и ограничение движения рабочей силы отодвигали в тесные рамки частное распоряжение над работой.

Среди средств влияния на экономические процессы имеют решающую роль в руководстве экономией при помощи распоряжения непосредственные распоряжения, распределение и контроль.

Центральная экономическая целевая установка эпохи заключалась в преобразовании экономического механизма с одной стороны под знаком автархии, а с другой стороны во возрастании военного потенциала из-за ограничения факторов производства; это надо было осуществить при помощи экономической рациональности. Но за одним пунктом осуществление свыше упомянутых стремлений нельзя согласовать с экономической рациональностью. Экономия 1950-ых годов не ориентировалась на потребление, но потребности, интересы населения — работника и потребителя — всё-таки сколько-нибудь ограничили автономию управления. Таким образом тотальное управление экономией не было возможно осуществить совершенным образом даже на базе исключительной и гомогенной политической власти.

T. Kovácsy

On the Directive Economy

(Resume)

In Hungary the economic system formed on the turn of the forties and the fifties cannot be regarded as the organic result of the previous tendencies and circumstances. The history of the development of the new economic system was inseparable from the political and domination aspirations of the age.

The aim of central endeavours of the forming directive economy was the elimination of the operating automatism of the economy and the organization of the new institutions and by that the new functional mechanism. As a matter of fact this process began in 1945–46 and from 1948 it advanced in a political atmosphere free from organized conflicting efforts.

The fundamental condition of the accomplishment of the directive economy was to abolish the private disposal of the factors of production. The abolishment of the private ownership of the means of production did not mean that they got only into "social ownership". The private disposition of labour was restrained by the dissolution of the effective corporate system and by the limitation of manpower mobilisation.

Amongst the means of guidance of economic processes direct instructions, assignation and control play the decisive role in the directive economy.

The transformation of the economic organizations was the central economic aim of the epoch under the aegis of the autarchy on the one hand of the increase of military potential on the other hand. Because of the limited factors of production this had to be realized by the enforcement of economic rationality. But over a point the realization of the above mentioned attempts was incompatible with economic rationality.

Although the economy of the fifties was not oriented to consumption, the needs and the interests of the population – the producer and consumer – curtailed the autonomy of the administration. This way totalitarian direction of economy was not perfectly realizable even on the base of exclusive and homogenous political power.